

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: De wending naar de politiek; Een studie naar het gebruik van de begrippen 'potentia' en 'potestas' door Spinoza, gezien in het licht van de verhouding tussen ontologie en politieke theorie

Wissenburg, M.L.J.

Citation

Wissenburg, M. L. J. (1991). Boekbespreking van: De wending naar de politiek; Een studie naar het gebruik van de begrippen 'potentia' en 'potestas' door Spinoza, gezien in het licht van de verhouding tussen ontologie en politieke theorie. *Acta Politica*, 26: 1991(3), 357-360. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449951>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449951>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Boekbesprekingen

M.J. Terpstra, **De Wending naar de Politiek. Een studie naar het gebruik van de begrippen 'potentia' en 'potestas' door Spinoza, gezien in het licht van de verhouding tussen ontologie en politieke theorie.** Dissertatie KU Nijmegen (z.u., Nijmegen 1990).

Spinoza heeft bijna drie eeuwen moeten wachten op erkenning als origineel politiek filosoof. In de stortvloed van literatuur over zijn werk die de laatste dertig jaar bij wijze van inhaalmanoeuvre verscheen, zou Marin Terpstra's proefschrift gemakkelijk uit het oog kunnen worden verloren. Al is de tekst qua stijl niet altijd even toegankelijk, er zijn toch minstens vier redenen waarom Terpstra's boek ruime aandacht verdient. In de eerste plaats bereikt hij interessante resultaten. In de tweede plaats gebruikt hij daartoe een bijzondere, moderne, maar ook riskante methode (de *lecture symptomale* van L. Althusser), die bij mijn weten nog nooit op Spinoza is toegepast, behalve door marxistisch georiënteerde auteurs (P. Macherey, J.-F. Moreau). Het boek is daarom van belang voor zowel de Spinoza-liefhebbers, als de liefhebbers van (post)moderne wijsbegeerte en methoden van wijsgerig onderzoek. Een derde reden om Terpstra te lezen is politieke nieuwsgierigheid: kan een boek over een filosoof uit een vrij ver verleden nog relevant zijn in de tijden van het zegevierende liberalisme en kapitalisme? Ten vierde staan er ook zeer leesbare hoofdstukken en passages in, die niet-vakfilosofen – met name politicologen – de moeite waard zullen vinden. In de hoofdstukken 8 en 9 geeft Terpstra bij voorbeeld een werkelijk spannende interpretatie van Spinoza's maatschappijmodel met behulp van door hun machtspositie onderscheiden klassen. De met enige ironie gepresenteerde analyse van Spinoza's ideeën over vrouwen (p. 327 e.v.) is scherp, leuk, en het citeren meer dan waard.

Voor ik de eerste drie punten bespreek, is een korte weergave van de inhoud op haar plaats. Terpstra vertrekt vanuit A. Negri's veronderstelling dat Spinoza een *anomalie sauvage* was: waar in zijn tijd het begrip *potestas* (legitieme macht) de hoeksteen van alle politieke filosofie was, en de omschrijving van de *summa potestas* (de soevereiniteit) alle aandacht opeiste, hanteerde Spinoza in zijn *Ethica* een radicaal en onjuridisch tegenbegrip: *potentia* (natuurlijke macht). Negri, die alles wat Spinoza schreef beoordeelt vanuit de *Ethica*, meent dat het Spinoza is

gelukt die tegenstelling 'op te lossen' door een eenheid in zijn denken te reconstrueren, waarbij *potestas* geheel wordt herleid tot *potentia*. In alledaags Nederlands betekent dit dat in de ogen van Spinoza alle recht uiteindelijk niet anders te legitimeren valt dan door pure macht.

Terpstra nuanceert deze stelling op verschillende punten. Al lezend in Spinoza's werk, constateert hij dat het geen eenheid vormt. Spinoza's probleemstelling verschuift voortdurend, en Terpstra geeft daar een grondig en uitgebreid verslag van. Bladerend door Spinoza's teksten (de dissertatie is eigenlijk een groot leesverslag) bespreekt hij in de eerste vier hoofdstukken van zijn boek de problemen waar Spinoza aanvankelijk over schreef: de verhoudingen tussen filosofie en theologie, tussen soevereiniteit en de macht van de kerken, tussen Spinoza's begrip van de goddelijke macht en begrippen uit de klassieke theologie – een punt dat van doorslaggevend belang is voor een deterministische visie op politiek en macht. Twee volgende hoofdstukken bespreken uitsluitend dat laatste probleem: Spinoza's godsleer in het licht van de verhouding tussen goddelijke en politieke macht. Hoofdstuk 7, waarin de *Ethica* centraal staat, handelt over de andere factor (naast God) die de macht van de soeverein bepaalt: de mens, die een slaaf van zijn passies is, maar (omdat kennis macht is) ook kan leren meester over zichzelf te zijn, al lukt dat maar weinigen. Daarmee zijn de twee conflicten geboren waarmee Spinoza in zijn *Tractatus Politicus* worstelt, en waaraan Terpstra zijn laatste twee hoofdstukken wijdt. Het eerste conflict is bekend uit de contracttheorieën van de staat: is de macht (*potestas*) van de overheid te scheiden van de macht (*potentia*) van de menigte, waarop *potestas* immers gebouwd is? Geen soeverein kan de menselijke aard, en daarmee uiteindelijk de machtsbasis van de staat, werkelijk veranderen (p. 389). Wie heeft in een politiek systeem dan eigenlijk de macht, en macht waartoe? Op de achtergrond speelt een tweede (gewetens)conflict, namelijk dat van de loyaliteit van de (zeldzame) autonome mens jegens de staat, de soeverein, die enerzijds zijn vrijheid beschermt, maar hem anderzijds per definitie overheerst en daarmee zijn autonomie bedreigt.

Spinoza's belangstelling verschuift dus. Aanvankelijk is hij geïnteresseerd in het terugdringen van de invloed van de calvinistische predikanten binnen de Nederlandse Republiek; hij eindigt als een scepticus die ook aan de staat als beschermer van de vrijheid schaduwzijden heeft ontdekt.

Terpstra onderscheidt in grote lijnen drie perioden in de ontwikkeling van Spinoza's filosofie. De eerste periode loopt tot 1665; Spinoza houdt zich dan vooral bezig met wat hij de 'verbetering van het verstand' noemt, de ontwikkeling van autonomie door een correcte kenmethode (de problematiek waaraan de latere filosofie van de Verlichting haar naam ontleent). De daarop volgende periode is die van de *Tractatus Theologico-politicus* en het grootste deel van de *Ethica*, waarin de jonge Spinoza zich naar de politiek wendt en het probleem van de verhouding tussen rede en verbeelding aanpakt (filosofie en staat versus godsdienst; de republiek versus de absolutistische buurlanden). Tijdens de laatste periode, waarvan de eerste sporen al zijn terug te vinden in de *Ethica*, verruimt Spinoza zijn oorspronkelijke benadering van politiek vanuit een neoplatoons model van geestelijke zuivering voor een cartesiaanse (of in elk geval natuurkundige) theorie van het

krachtenspel. Alleen al door deze wisselingen van perspectief verandert de verhouding tussen *potentia* en *potestas*.

Bovendien meent Terpstra dat Spinoza's gebruik van beide termen niet consistent is. Het grootste deel van zijn boek is dan ook gewijd aan het signaleren en verklaren van de – talloze – vaagheden en tegenspraken in Spinoza's gebruik van *potentia* en *potestas*, problemen waar Spinoza tot zijn dood mee lijkt te hebben geworsteld. Wie Terpstra leest zal ontdekken dat, naarmate die twee kernbegrippen scherper ontleed worden, hun betekenis en onderlinge verhouding steeds vager worden. Maar één conclusie is belangrijk: de rekening opmakend, blijkt Spinoza de term *potestas* wel degelijk te waarderen, zozeer zelfs dat het verschijnsel soevereiniteit uiteindelijk in zijn werk het centrale probleem wordt, dat hij tracht te begrijpen door middel van het begrip macht. De stelling dat recht uiteindelijk niets dan macht is moet herzien worden. Marin Terpstra zou het zo zeggen: *potestas* heeft een eigen plaats en betekenis die niet tot *potentia* te reduceren valt, die ook niet op gespannen voet staat met *potentia*, maar eerder het milieu lijkt te vormen waarbinnen Spinoza dat laatste begrip hanteert.

Terpstra's conclusies zijn opmerkelijk en (want) genuanceerd, niet alleen omdat hij het werk van bekende Spinoza-exegeten weet te relativiseren (Negri voorop), maar ook omdat hij de traditionele oplossing van het vrijheid-determinisme-probleem in Spinoza's politieke filosofie op losse schroeven zet. In de *Ethica* verdedigt Spinoza immers een rigoureuze determinisme, terwijl hij in zijn politieke geschriften 'liberaal', vrijheidsgezind, is. De reguliere interpretatie van Spinoza onderscheidt de politieke vrijheid van de burger van de metafysische (on)vrijheid van de mens in een gedetermineerde wereld. Vanuit de *Ethica* redenerend, moet de centrale plaats van (politieke) vrijheid in de beide tractaten dan worden begrepen als een politieke voorwaarde voor het individuele streven naar gelukzaligheid en berusting door de derde soort kennis (*amor Dei intellectualis, amor fati*), Spinoza's antwoord op de 'human condition' van onvrijheid.

Al geeft Terpstra in hoofdstuk 9 toe dat Spinoza een dergelijke synthese nastreeft, hij verzamelt toch een indrukwekkende hoeveelheid aanwijzingen voor de these dat Spinoza daarin niet is geslaagd. Zo lukt het Spinoza in de *Tractatus Theologico-politicus* niet de redenering van natuurstaat (*potentia*) naar contract (*potestas*) sluitend te maken, en in de *Tractatus Politicus* slaagt hij er niet in het gezag van de heersende klasse van vrije burgers (met *potestas in alio*) te verzoenen met de onafhankelijkheid van de verlichte filosofen (met *potentia cogitandi*).

De methode waarmee Terpstra tot zijn resultaten komt lijkt eenvoudig, verleidelijk en voor de hand liggend: lees de tekst niet als een verhaal met een harde kern, waarmee al het andere verzoend moet worden (Foucault zou dat de 'zonde van het oeuvre' noemen), maar beschouw hem als een vraag-en-antwoordspel vol discontinuïteit, een spel waarin de filosoof van vraag naar vraag denkt, soms vragen omzeilt, en ze soms onbevredigend beantwoordt. De methode eist dat Spinoza woord voor woord gelezen wordt – en dat doet Terpstra met een nauwgezetheid, subtiliteit en precisie die een Angelsaksisch filosoof niet misstaat. Een nadeel is natuurlijk wel dat het zicht op het 'grote geheel', waaraan de gewone lezer van Spinoza terecht gehecht is, lijkt te worden versplinterd. Een verder

nadeel is dat de methode zich in principe leent voor *hineininterpretieren*: het signaleren van problemen en theorieën die Spinoza zelf niet zag of überhaupt niet kon zien. Een enkele keer lijkt Terpstra bijna in die fout te vervallen, bij voorbeeld wanneer hij Spinoza de ambitie toeschrijft filosoof-koning te willen spelen, wanneer hij voor 'de mens' lijkt uit te gaan maken wat goed is (p. 55).

Ten slotte: heeft het boek ook betekenis vanuit een actueel politiek perspectief? Ik geloof dat Terpstra erin is geslaagd, zijn werk meer te actualiseren dan bij filosofen gebruikelijk is. Niet alleen werpt hij een nieuw licht op aloude politiek-filosofische thema's (met name de verhouding tussen legitimiteit en macht), maar hij signaleert ook een verzwegen probleem dat bepaald actueel aanvoelt. Spinoza poogde de rellen, die bijna voor zijn huisdeur plaatsvonden, te begrijpen, maar in plaats daarvan rationaliseerde hij ze. De liberaal Spinoza – aldus Terpstra – trachtte politiek aanvankelijk te herleiden tot rationeel handelen op grond van ware kennis, en later tot een rationeel verklaarbaar spel met de macht. Daarmee maakt hij evenwel het irrationele aspect van politiek onbegrijpelijk. Spinoza mist het bestaan van problemen waarvoor geen rationele oplossing te vinden is, van politieke opvattingen die zich op iets anders dan de rede beroepen – en dat zijn precies de problemen die om politiek vakmanschap vragen. Volgens Terpstra reduceert Spinoza zo politiek tot beleid, en mist hij 'het ware moment van de politiek', de krachtmeting tussen onverzoenlijke partijen.

M.L.J. Wissenburg

J.A.R.A.M. van Hooff, G. van Benthem van den Bergh, J.M. Rabbie (red.), **Oorlog – Multidisciplinaire beschouwingen**. Stubeg, Hoogezand 1990.

Het oerprobleem van de internationale betrekkingen – het doorgronden van het fenomeen oorlog – had voor niet weinigen al enige tijd de smaak van een afgekloven bot. Na de wapenstilstand in de oorlog tussen Irak en Iran, de val van de Berlijnse Muur, de officiële beëindiging van de Koude Oorlog en nog zo wat verrassingen werd het tijd 'vredesdividend' te innen, enthousiast te worden voor een Nieuwe Wereldorde en zelfs serieus na te denken over het einde van de geschiedenis. Siccama knoopte op 15 januari 1991 met zijn oratie onder de titel *Verdwijnt de oorlog?* aan bij dit oppervlakkig optimisme. Hoewel hij de vraag natuurlijk ontkennend beantwoordde, had hij zijn toehoorders niet durven voorstellen dat de volgende oorlog 30 uur later zou beginnen.

Wie zich door de jongste gebeurtenissen verrast voelt, of wie gewoon geïnteresseerd is geraakt in wat de jongens – en tegenwoordig ook meisjes – beweegt die gewoon hun 'job' doen in de oorlog tegen Irak, kan *Oorlog – multidisciplinaire beschouwingen* van harte aanbevolen worden. Het boek is bij uitstek geschikt om grondig kennis te maken met een opmerkelijk breed scala van benaderingen van gewelddadige intergroepsconflicten en bijbehorend individueel gedrag. Doctoraalstudenten in de internationale betrekkingen, sociologie, sociale psychologie

en culturele antropologie, met belangstelling voor conflictgedrag, zullen baat hebben bij de in het algemeen prettig geschreven vrij complete literatuuroverzichten van Van Hooff over groepsagressie bij mens en dier, Van der Dennen over de primitieve oorlog in evolutionair perspectief, en Rabbie over de sociaal-psychologische benadering van agressieve conflicten tussen individuen en groepen. Meer essay-achtig zijn de beschouwingen van Wilterdink over oorlog als historisch civilisatieproces met staatsvorming als hoofdthema, Houweling en Siccama over conflictescalatie tussen kernbewappende supermogendheden als theoretisch probleem, en Van Benthem van den Bergh over de revolutionaire invloed die de vernietigingskracht van nucleaire wapens al vóór hun gebruik op het gedrag van de grote mogendheden uitoefent.

Deze zes hoofdstukken verschaffen inzicht in het oorlogsfenomeen op de analyse-niveaus van individu, groep en (internationaal) systeem. Maar ook degenen die zich afvragen of ze 'iets aan de oorlog kunnen doen' krijgen aanknopingspunten gepresenteerd: de zeer praktisch georiënteerde sociaal- en organisatiepsychologische bijdrage van Prein over hoe conflicten in onderhandelingsverband zijn te hanteren, is nuttig voor wereldverbeteraars en verfrissend voor iedere sceptische theoreticus. De ouderwets aandoende oproep van de psychobioloog Groen aan de sociale wetenschappers om zich *qualitate qua* in de politieke praktijk met vraagstukken van oorlog en terrorisme te bemoeien, ademt wel heel erg de sfeer van 'maakbaarheid' en goede wil. Al zou ik het geen verlies hebben gevonden als de redacteurs van deze bundel dit laatst genoemde, nogal warrig geschreven, hoofdstuk niet hadden opgenomen, toch heeft het de verdienste dat het op authentieke wijze een moraliserend element introduceert, dat iedere lezer met het serieuze probleem van *Sein* en *Sollen* confronteert.

Al met al een vrij compleet boek, vol aanzetten voor discussies in onderwijs en bezinning en prettig per hoofdstuk voorzien van uitgebreide literatuurverwijzingen of (niet overdadige) noten. De vakspecialist zal er minder aan hebben, tenzij hij op zoek is naar nieuwe benaderingen van dit oude fenomeen. Het valt op dat degenen die politicoloog zijn van hun vak (Van Benthem van den Bergh, Houweling en Siccama), zich in het geheel niet hebben laten inspireren door de andere deelnemers aan de conferenties waarvan dit boek de neerslag is. Wie deze auteurs al kent uit andere literatuur, zal nu niet veel nieuws opsteken. Echter, juist in het licht van de coalitieoorlog tegen Irak laat het theoretische opstel van Houweling en Siccama zich lezen als een wetenschappelijke verklaring vooraf, van de onder invloed van een zeer asymmetrische militaire krachtsverhouding welbewust nagestreefde escalatie. Hoewel dit een loepzuiver voorbeeld van Amerikaanse absolute escalatiedominantie is, die volstrekte duidelijkheid schiep over de vraag wie in de periode augustus 1990–16 januari 1991, respectievelijk 23 februari had moeten inbinden, is het de vraag of de Verenigde Staten niet gewoon uit waren op oorlog. Het Amerikaanse onderhandelingsoverwicht heeft in ieder geval niet gewerkt om het politieke doel – Iraakse ontruiming van Koeweit – te realiseren. Een sociaal-psychologische analyse van het onderhandelingsproces (Rabbie en Prein), en zelfs Groens psycho-analytische opmerkingen zouden hier van pas kunnen komen.